

FAKTAARK

Fredningsgjennomgangen i Østfold

I 2006 startet Riksantikvaren det landsdekkende prosjektet Fredningsgjennomgangen. Ved prosjektets slutt i 2013 skal hvert fylke ha gjennomgått alle fredningsvedtak som ble foretatt i perioden 1923-1979 og ha presisert omfanget av, formålet med og innholdet i fredningene.

Fredningsgjennomgangen i Østfold omfatter omlag 39 bygninger fordelt på 25 anlegg. Til sammenligning omfatter prosjektet på landsbasis omlag 1900 bygninger fordelt på 920 anlegg.

LANDSKAP OG TOPOGRAFI

Østfold er et av landets minste fylker i utstrekning, men det er tett befolket. Landskapet er flatt og topografien preges av de tre store vassdragene som går fra innlandet og ut mot kysten. Flere moreneavsetninger med Raet i syd og Monaryggen i nord er markante i

landskapet. Fylket ligger helt sydøst i Norge og har siden avståelsen av Bohuslän i 1658 fått økt strategisk betydning. Som grensefylke har Østfold en andel av historiske forsvarsanlegg med tilhørende bebyggelse.

BYGGESKIKKEN

Områdene ved kysten ble tidlig bebodd og bebygget. På slutten av 1800-tallet førte rike sildefiskerier til økonomisk oppsving, og økt byggevirksomhet. Vassdragene tjente som transportåre for tømmer. Muligheten for å utnytte fossekraft i nærområdene til brukbare havner var bakgrunnen for at trelasthandel var en av de viktigste næringsveiene i fylket gjennom flere hundre år.

Byggemåter og byggematerialer

Frem til slutten av 1800-tallet ble de fleste hus oppført i laftet tømmer, mens det senere ble vanligere å bygge hus i reisverk eller bindingsverk. I tilknytning til sagbrukene

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Miljøverndepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

Gamle Svinesund i Halden hadde funksjon som fergested, posthus og tollsted i perioden 1658–1879.

ble det også bygget knubbus, der kapp fra bedriften ble oppmurt i halmmagret leire. Viktige unntak fra disse hovedtrekkene finnes i bebyggelsen rundt festningsverkene, et fåtall lystgårder, herregårder, og i en del tidlig fabrikkbebyggelse. Her er bygningene oppført i granitt eller teglstein. Det finnes også eksempler på bruk av utmurt bindingsverk.

Murbygninger er en viktig del av regionens bygningsarv på grunn av utbredelsen av festninger, bybebyggelse, lystgårder og herregårder. Selv om det var lokal tilgang både på leire til teglbrenning og mange steinbrudd der granitt kunne tas, var bearbeiding og oppføring så kostbart og krevende at trehusbebyggelsen likevel ble dominerende.

Tunstruktur og planform

Østfold har en sørøstnorsk byggeskikk. Det åpne firkanttunet er mest vanlig. Stuebygning, bryggerhus, stabbur eller bu dannet sammen med uthusene et åpent firkanttun. Smie og tørkehus (kjone) er gjerne plassert i utkanten. Oppdeling i inntun og uttun er ikke vanlig på samme måten som i andre deler av landet.

Store hager eller parker, atskilt fra tunet, kan likevel tolkes som et skille mellom arbeidsliv og representasjon, og som en markering av sosial differensiering. På samme måte gir planløsning på midtgangs- og midtkammerhusene, der spise- og stue for eierne som oftest er avdelt fra kjøkkenet, en mulighet til å markere sosial avstand.

Utenlandske forbilder

Det som ellers preger Østfolds bygningsarv, er den tidlige og sterke kontakten med kontinentet, gjennom de militæres tilstedeværelse, og et borgerskap som baserte sin velstand på tømmerhandel. Disse kjøpte opp gårder fra en fåtallig og svak adel, og omdannet dem til lystgårder etter kontinentalt mønster. Nye lystgårder ble bygget i områdene rundt byene helt frem til begynnelsen av 1900-tallet.

Embetsmennene, og spesielt prestene, var også effektive formidlere av impulser utenfra. Gjennom forbilledlig jordbruk fungerte prestegårdene i stor grad som mønsterbruk.

Bydannelser og industri

Byen Sarpsborg ble grunnlagt av Olav Haraldsson i 1016, og er den eldste bydannelsen. Etter krigshandlingene i 1567 besluttet kongen å flytte byen til Glommas utløp, nåværende Fredrikstad. I tilknytning til utskipping av trelast ved elvemunningene vokste byene Halden, Fredrikstad og Moss frem på 15- 16- og 1700-tallet. Halden og Fredrikstad ble også viktige militære byer.

Kombinasjon av gode havner og tilgang på fossekraft førte til etableringen av Moss jernverk i 1704. Med bakgrunn i rikelig tilgang på leire til teglproduksjon og granitt til steinindustri, samt utvikling av andre produkter, ble det i løpet av 1800- og tidlig 1900-tallet en omfattende industriutvikling knyttet til byene i Østfold, og ellers der råstoffene var lokalisert. Rundt bedriftene vokste det frem tettsteder med noe forskjellig særpreg.

HVA BLE FREDET OG HVORFOR?

De tidligste fredningene i Østfold ble innrapportert til og gjennomgått av Den antikvariske bygningsnemnd i 1923-1924. De såkalte "innberetningene" finnes trykt i Fortidsminneforeningens årbok for 1923.

De fleste av bygningene ble fredet i 1923-1924. Bare 10 bygninger på fire anlegg ble fredet mellom 1925 og 1978. Den eldste fredete bygningen er fra 1540-tallet. Det er også fredet noen ganske få bygninger fra 1600-tallet. De fleste bygningene er oppført fra siste halvdel av 1700-tallet og frem til 1830-årene.

Bygninger i by, herregårder og lystgårder

Av bygningene som først ble fredet, er omtrent halvparten hovedbygninger i bygårder eller herregårder/lystgårder. De aller fleste av disse anleggene hadde

Lystgården Torderød i Moss særpreges ved en monumental arkitektur som viser et kulturelt og arkitektonisk slektskap med europeisk bygningskultur på 1700-tallet, omformet i nordisk tradisjon med tømmer som byggemateriale.

Folkets hus i Moss, med hovedbygning og uthus, er eksempel på et herskabelig byhus og ble oppført i 1830-årene av kjøpmann David Chrystie.

Sjølegården, tegnet av arkitekt Christian H. Grosch, er representant for murarkitekturen generelt og empiristilen spesielt etter den store bybrannen i Halden i 1826.

Sjøbodene i Halden er eksempel på hvor viktig denne bygningstypen var for den maritime kulturen og utviklingen av kystbyer i Norge.

sin blomstringstid på slutten av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet. Anleggene var knyttet til et forholdsvis velholdent borgerskap, og var inspirert av estetiske idealer med europeisk utspring.

I Moss ble tre bygårder fredet i 1923; *Chrystiegården*, *Folkets hus* og *Gernergården*. *Chrystiegården* ble fredet som eksempel på det velstående borgerskapets byboliger og bygårdsanlegg fra 1700-tallet. *Gernergården* er et viktig eksempel på byborgerskapets bolig og deres næringsvirksomhet på 1800-tallet. Dette er ett av få anlegg der det er fredet flere bygninger, og særlig viktig er samspillet mellom den herskapelige hovedbygningen som rommet eierens bolig, sidebygninger, som huset tjenestefolk og dyr, samt bryggeriutsalget, som viser noe av næringsgrunnlaget for eiendommen.

I Halden ble hovedbygningene på *Bockrammgården*, *Kongegården* og *Søylegården* fredet i 1923. Kongegården ble påbegynt etter bybrannen i 1817 og sto ferdig i 1820. Hovedbygningen er en markant bygning i Halden sentrum. Med sine internasjonale forbilder er den en viktig representant for empirebyen Halden. Byggherre for Kongegården var Mads Wiel som var en av byens rikeste menn med betydelig næringsvirksomhet, blant annet Mads Wiels Bomuldsfabrique.

I tillegg til hovedbygninger og uthus i bygårdsanlegg ble to sjøboder fredet. *Nordre og Søndre sjøbod* ble fredet i 1978. Sjøbodene ble oppført i 1830-årene og forteller om sjøbodmiljøet fra seilskutetiden i Halden.

I 1923 ble det også fredet hovedbygninger på fire herregårder. I Sarpsborg ble hovedbygningen på *Hafslund* fredet som eksempel på monumental herregårdsbebyggelse fra 1700-tallet. I Fredrikstad ble hovedbygningene på *Elingård herregård*, *Kjølberg herregård* og *Nes herregård* fredet. Av disse er hoved-

bygningen på Nes herregård den eldste og skal være oppført i 1646.

Også flere hovedbygninger på lystgårdsanlegg ble fredet. I Halden ble hovedbygningene på lystgårdene *Store Bjørnstad* og *Rød herregård* fredet i 1923. Rød herregård er eksempel på den tidlige lystgårdstradisjonen. Hovedbygningen på *Torderød* i Moss ble fredet i 1924 som eksempel på lystgårdene som omgav kjøpstedene i Norge på 17- og 1800-tallet.

Gårdsbebyggelsen

Noen av bygningene fredet mellom 1923 og 1978 var bygninger tilknyttet tradisjonelt gårdsbruk. Det dreide seg hovedsakelig om hovedbygninger på store og mellomstore gårder fra samme periode som bygårdene og lystgårdene. Hovedbygningen fra omkring 1800 på *Kåpegodt* i Råde kommune var presteenkesete til Råde kirke. På *Lund* i Marker kommune ble både hovedbygning og stabbur fredet som viktige eksempler på gammel bygnings-tradisjon i Østfold rundt år 1800. Noen av bygningene er flyttet på museum. Hovedbygningene fra *Berby* og *Kirkeby* i Sarpsborg kommune ble fredet i 1923. De ble begge flyttet til Borgasysse museum rundt 1940. Hovedbygningen fra *Narvestad* i Eidsberg kommune ble flyttet til Folkenborg museum i samme kommune i 1938.

Blant de tidligste fredningene ble det også fredet et loft. *Jutulbua* på Oraug i Askim er datert til 1542-44, og er trolig den eldste bevarte trebygningen i Østfold. Middelalderloftet er et viktig eksempel på eldre bygnings-tradisjon på landsbygda.

Industri

Bygninger tilknyttet industri ble også fredet. Hovedbygning og uthus på *Karl den XII's hus* i Halden kommune ble fredet som et viktig eksempel på bygningstradisjon utenfor byene, knyttet til sagbruks- og tidlig industrielt miljø.

Da Lov um bygningsfredning trådte i kraft i 1921, ble Den antikvariske bygningsnemnd oppnevnt av departementet. Nemnda skulle ha ansvar for alle spørsmål tilknyttet fredete bygninger. Det var lovfestet at nemnda skulle bestå av fem menn, hvorav riksantikvaren var den ene. Av de øvrige medlemmene skulle én være arkitekt, én jurist og én bygningskyndig. Nemnda besto inntil bygningsfredningsloven ble erstattet av kulturminneloven i 1978.

Herregården Elingård i Fredrikstad har blant annet vært residens for rikets kansler Jens Bjelke på 1600-tallet og hjemmet til dikteren Birgitte Christine Kaas på 1700-tallet.

Hovedbygningen på Tveter er eksempel på de mange midtkammerbygningene i to etasjer som ble oppført i siste halvdel av 1700- og første halvdel av 1800-tallet.

Karl den XII's hus i Halden ble fredet i 1924. Sitt navn har anlegget fått fordi man tidligere trodde at det hadde vært Karl XII's hovedkvarter.

Anlegget skal også ha fungert som skjenkestue. Innberetningen forteller at her har «...Anders Brith i midten av 18. aarh. hold brændevinskro».

Konventionsgården i Moss kommune var hovedbygning på Moss jernverk og ble senere hovedkontor for bedriften M. Peterson & Søn. Hovedbygningen fra siste halvdel av 1700-tallet ble fredet i 1923.

Konventionsgårdens betydning i nasjonal sammenheng er forbundet med hendelsene i augustdagene 1814, da «Konventionen på Moss» ble forhandlet fram i dette huset – en avtale som la de formelle grunnpremissene for unionen mellom Norge og Sverige.

Grensefylket

Gamle Svinesund i Halden kommune er en av fredningene som stadfester

proviantmagasin samt nærheten til Sverige. Hovedbygningen ble fredet i 1923 og var et av landets mest sentrale fergesteder, posthus og tollsted gjennom flere århundrer. Gamle Svinesund ble etablert som fergested på nordsida av Svinesundet etter avståelsen av Bohuslän i 1658. Før dette lå fergestedet på nåværende svensk side.

Østfold har en fremtredende rolle i byggingen av historiske forsvarsverk. *Kongsten fort* i Fredrikstad ble fredet i 1941. Fortet er et detasjert (frittstående) verk til Fredrikstad festning, og har alle de klassiske elementene fra et 1600-talls forsvarsverk. Fredningen omfatter bygninger som kommandantbolig, vaktbygning, brønnhus og

festningsmurene med bastioner, kurtiner, hornverk, redanger og kasematter. Kongsten fort er et viktig eksempel på forsvarsverk oppført på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet samt festningsbyggingens historie i Norge.

ERFARINGENE FRA FREDNINGSGJENNOMGANGEN

I arbeidet med fredningsgjennomgangen har Østfold fylkeskommune foretatt befaringer og registreringer av de fredede bygningene. Den oppdaterte registreringen av bygningene og den gode dialogen med eierne vil danne et godt grunnlag for det videre samarbeidet om de fredede anleggene mellom eier, fylkeskommune og Riksantikvaren.

Umiddelbart etter at generalmajor Jean Caspar de Cicignon var blitt guvernør i Fredrikstad, begynte han i 1677 å anlegge provisoriske verker på Galgeberget østenfor byen. Skansen ble erstattet av et murt fort, påbegynt i 1680-90-årene, og fikk navnet Kongsten.

